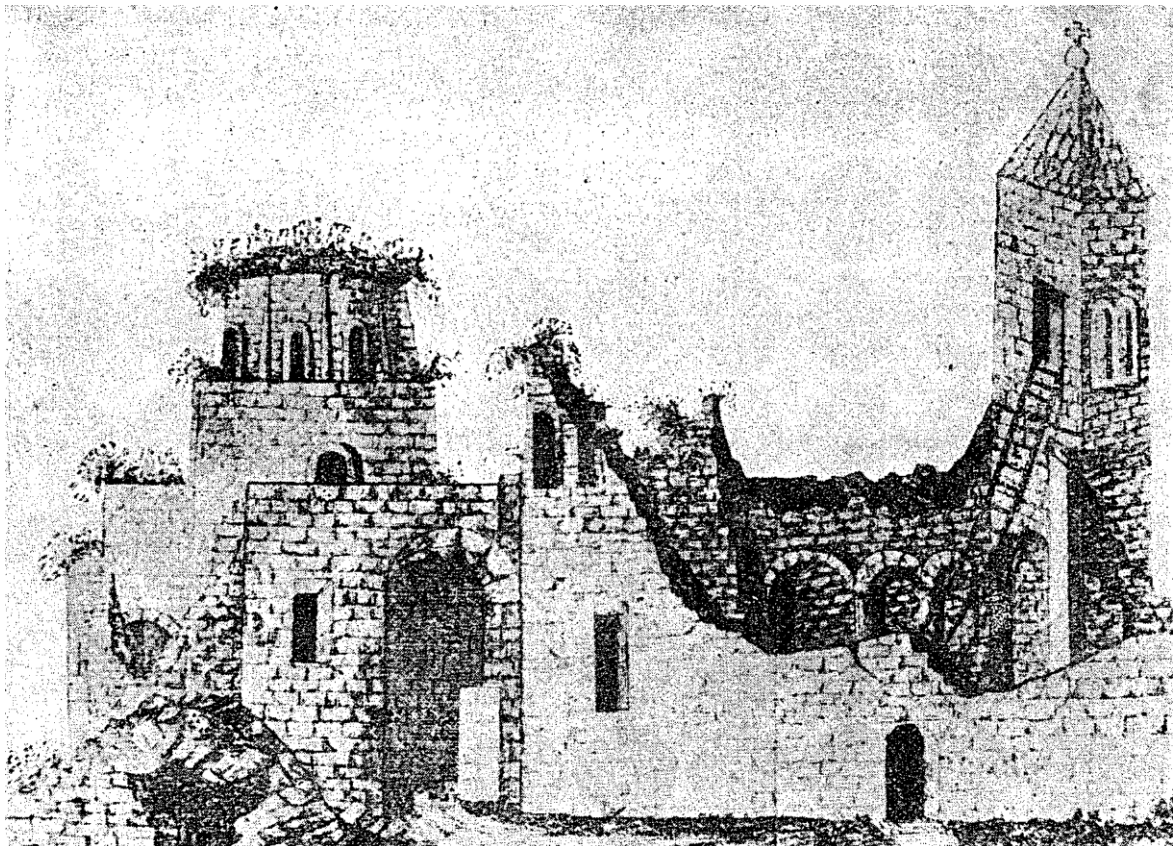

РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ЖИЧИ ЗА ПОСЛЕДЊИХ СТО ГОДИНА

У својој детаљној монографској студији овога манастира професор др. Владимир Р. Петковић изнео је његов живот од постанка па све до почетка XX в.¹⁾ Читаву историју

¹ Др. Влад. Р. Петковић: Жича, Старинар 1906 и додатак Старинару 1907.

манастира професор Петковић је поделио у пет периода. Међутим, у XX веку Жича је доживела опет толике промене, да би се оне могле да сврстају у један нов шести период. Да бисмо добили јаснију слику у каквом је стању затекао XX век

Сл. 1. — Изглед Жиче из 1822 године

Жичу и да бисмо повезали радове на обнови Жиче у XIX и XX веку, изнећемо укратко већ познате чињенице о њеном изгледу из прошлог столећа.

Врло је важан опис који нам даје Јоаким Вујић у своме Путешествију.¹ Он је Жичу обишао 22 септембра 1826 год. и каже да су сводови цркве свуда пробијени тако, да се кроз пукотине може видети и небо; да је олтар пуст и порушен, а да се из њега иде лево у проскомидију, као у једну капелу. На кули, каже да је порушен торањ, а око манастира се ништа друго не види до порушене ћелије жалосног изгледа и једна црквица посвећена св. Петру и Павлу.

Опширан опис о њој дао је и Димитрије Давидовић, који је Жичу обишао још пре Вујића, 1822 год. Црква је била сва црвеном бојом „исписана“. Поред цркве и „налево“ стајале су зидине порушених ћелија, ко је је подигао Карађорђе. Према кули, вероватно улазној, стајале су зидине за које се причало да су краљевски дворови. Са леве стране куле стајале су округле зидине, које су биле засуте камењем. Уз овај опис је приложена и слика Жиче са које се види њен жалосни изглед. Сви сводови као да су порушени а са рушевина свуда расте вегетација. Калота великог кубета је проваљена, северног малог кубета сасвим порушена, а западни део тамбура и кубични део под њиме до половине. Проскомидија још стоји али јој је свод сасвим порушен и горњи делови зидова. Потпуно су порушени и сви сводови спољне припрате, као и део зидова. Па и јужно мало кубе као да није било у бољем стању од северног. Велика

гомила шута и порушеног камена види се у левом доњем углу скице. (сл. 1).

Такво стање Жиче настало је после разарања из 1813 године и оно као да се не мења све до 1856 год. када је Жича обновљена настојањем владике ужичко-крушевачког Јанићија Нешковића.² Овом поправком изглед Жиче је умногоме измењен. Ми је не можемо звати рестаурацијом, јер она то није; тада нису рестаурисани оштећени или уништени делови, већ су додавани нови, који су имали нове облике, а не старе. Зидови су на много места изравнати, сводови су употпуњени, проваљене калоте засведене; срушена је проскомидија; пролаз за њу из олтара зазидан је. Црква је покривена лимом и кубета су добила нове облике попут тадањих кубета барокних цркава, а нарочито велико кубе и завршетак куле. Првобитна црква је омалтерисана споља и бело окречена, док кула није била омалтерисана. Спољња припрата је свакако била само раскрчена од рушевина, али није поправљана, нити покривана (сл. 2). На једној спомен-медаљи из 1889 год,³ на којој је претстављена Жича, видимо спољну припрату без икаквог крова још увек у разрушеном стању, као и на слици Жиче од Ђорђа Крстића⁴. Свакако да је приликом малтерисања цркве св. Спаса била споља омалтерисана и бело окречена и мала црква св. Петра и Павла, како нам је показује једна слика са почетка овог века. (сл. 6). Касније, спољна припрата

² В. Карић: Србија, Београд, 1887, 716, слика са истој страни.

³ Медаља је направљена за успомену на дан миропомазања краља Александра I Обреновића, које је обављено у Жичи 20 јуна 1889 год.

⁴ Слика се налази у Београду у Народном Музеју.

¹ Ј. Вујић: Путешествије СКЗ св. 66, 1901, 181 — 190.

Сл. 2. — Изглед Жиче пре рестаурације из 1928 године

је била покривена кровом, који је почивао на дрвеној конструкцији независној од зидова, а и изнад улазне куле постојала је дрвена конструкција на којој је био кров. Вероватно да је том приликом, 1856 год., био оправљен и Карађорђевог конак који је Давидовић затекао разрушеног.

Око Жиче почетком овога века није било никаквих нарочитих зграда, осим неколико привредних: два коша на североисточној страни, позади Карађорђевог конака, и две мање зграде на источној и југоисточној страни. Све су ове зграде биле смештене прилично далеко од самог манастира, на падинама или изван оне косе на којој лежи Жича. Цело двориште је ограђено обичним прошћем које је, према слици Ђорђа Крстића, било пропало делом на

јужној страни. Око Жиче су се налазили на северној страни воћњаци, а на јужној ниско и високо дрвеће, но све то на приличном удаљењу од манастирске цркве, толико да је она била врло видљива са свих страна.

Углавном, у оваквом стању Жича остаје све до 1928 године. Промењена је ограда, јер је на место прошћа дошао камени зид, и срушена је нека мања привредна зграда да би се подигла нека друга.

Године 1928 изводе се опсежни рестаураторски радови (сл. 4), најпре на цркви св. Спаса, а затим на кули и спољној припрати.¹ Са свих кубета су скинути кровни покривачи и њима је дата нова, мекана линија, која се прилагођава облику калоте. Тиме је нарочито добило много у лепоти и у своме првобитном изгледу велико кубе, кога је ранији високи и широки калпак притискивао, као када је неке исувише велика капа. Са свих спољних површина скинут је бело окречени малтер и Жича је поново омалтерисана загасито црвеним малтером и то у два слоја: доњи слој обичан, а горњи дебео 1,0 см. са додатком јаке црвене боје.

Податке о постојању остатака старог црвеног малтера дао нам је већ и професор др. Петковић.² Он наводи да је било два слоја тога малтера и да су оба бојена и каже: „Доња малтерна кора задржала је и дан данас своју загасито црвену боју, док је ова боја на горњој малтерној кори могла бити мање више спрана кишамма и непогодама.“ Професор Петковић изрично каже да су спољни нартекс и кула били црвеном бојом обојени. На Атосу је

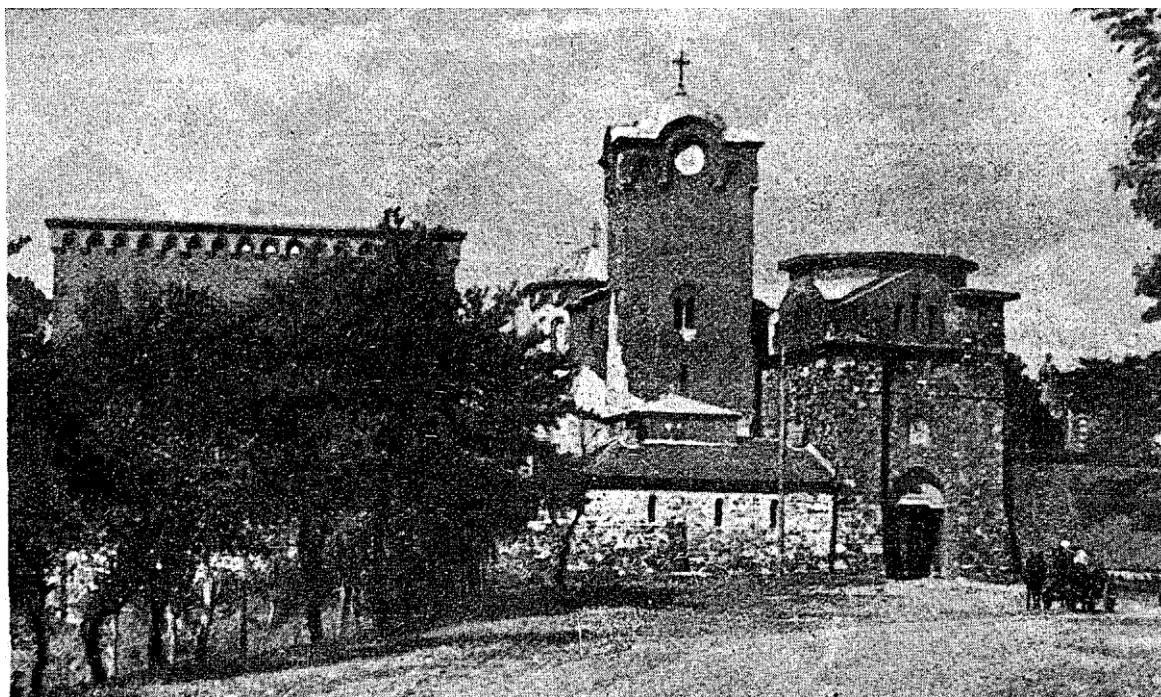
¹ А. Дероко: Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, 77, Београд, 1953.

² Др. Влад. Р. Петковић: *op. cit.* 1906, 165.

било више цркава исто тако црвено обојених, те G. Millet сматра „да је ово варварско бојење" модерно. Међутим то код Жиче сигурно није случај. И при рестаурацији из 1928 год. и при оправци из 1953 године, налажене су читаве површине малтера и то у два слоја, који су били обојени црвено тачно овако како наводи и професор Петковић. Први слој до зида је тако компактан, тврд и мало порозан, скоро без песка или са ситно просејаним песком, сасвим окамењен, тако да ни најмање не одаје да је млад. Овакве малтере смо налазили и на старим површинама, оригиналне, у Сопоћанима, Грацу, на спољној припрати у Студеници, те је сасвим могуће да је то стари малтер. На Жичи је 1953 год. нађен такав малтер чак и на једном месту ко је није кисло и одакле није могао ни да отпадне, између јужног параклиса и јужног певничког простора. Да је Жича овако како је

зидана морала бити малтерисана то је врло вероватно. Важно је овде напоменути само то, да ово бојење није било на начин како се то данас већином врши стављањем боје у малтер, те је цео слој малтера обојен, већ је најпре извршено малтерисање белим слојем, чија је спољна површина изглачана, а онда је, док је малтер био још влажан, извршено бојење. Једино би се на тај начин могла објаснити велика постојаност ових боја, као што је случај и код фресака.

При овој рестаурацији црква св. Спаса, без спољне припрате и куле, свакако је добила облике које је имала у најстаријим временима свога живота, јер не можемо тврдити да су то и њени првобитни облици. Извесно је да нису обновљена само одељења северно и јужно од апсиде (проскомодија и ђаконикон), за које имамо сигурне податке да су постојали. О најстаријим облицима цркве

Сл. 3. — Општи изглед Жиче са западне стране. Лево се види конак. Изнад куле је скинута дрвена конструкција и озидана је капела.

св. Спаса без припрате и куле заиста не можемо сасвим сигурно да дамо неке податке, јер нам је познато да је Жича била спаљена, а можда и разарана при најезди Дрмана и Куделина или при нападу бугарског цара Шишмана. Велика грађевинска делатност на Жичи наследника св. Саве ариепскопа Јевстатија II, Саве III, Никодима и Данила II сведочи о томе, да је она том приликом могла да претрпи знатне штете, мада су се разарања могла да односе више на утврђене зидове и споредне зграде, јер они подижу и њих. Нарочиту забуну за некадањи изглед ове цркве уноси биограф св. Саве Теодосије наводећи, да је Сава при свом повратку из Никеје довео са собом многе раднике зидаре и мраморнике из грчке земље. О некаквом нарочитом каменорезачком раду на Жичи ми немамо никакве податке, јер оно нешто камених перваза око прозора или касније сазидане мале бифоре на кули заиста не претстављају такав рад да би за њега требало да се доводе „мраморници“ чак из грчке земље.

Од нарочитог је интереса онда споменути на овоме месту да је и код Жиче приликом зидања учињена у једном моменту промена у материјалу, као што се то може констатовати и код Граца, Краљеве цркве у Студеници, Нове Павлице. Наиме у доњем делу нарочито око источних партија, црква св. Спаса у Жичи озидана је само ломљеним тврдим кречњаком до висине од око 1,0 м. изнад земље, а остало бигром и опеком. Сасвим је природно да су темељи, па и део до сокла озидани ломљеним каменом кречњаком, као тврдим и непорозним материјалом, а да су горњи од бигра, као лако обрадиви и проветривим материјалом. Али и код Жиче, као и код других

поменутих цркава, има података који указују и на могућности рушења тих објеката. Тако, код Жиче то није спроведено свуда скроз и до исте висине, већ само у поменутих источних партијама.

Рестаурација која је 1928 године изведена на спољној припрати и на кули била је таквога обима, да је умногоме изменила њихов изглед. О некадањем изгледу спољне припрате није било довољно података. Писани извори говоре да је Жича имала катихумену, одакле је св. Сава посматрао богослужење. На цркви св. Спаса данас не би могло да се пронађе место где би она могла да буде. Врло је вероватно да је могла бити у спољној припрати на спрату. Приземље припрате је свакако било пресведено крстатим сводовима, који су се ослањали на разапете луке са четири стуба и на обимне зидове, мада је код оваквог решења необјашњиво порекло откопаных подужних темељних зидова у спољној припрати.¹

Рестаурација спољне припрате изведена је на тај начин, што су подужни зидови изравнати, што је она пресведена крстатим сводовима по читавој површини подигнута је на њој двоводна кровна конструкција из које избија једно четворострано кубе. Подизање овога кубета је креативни допринос рестауратора Жичи, јер о његовом некадањем постојању и о његовом изгледу нема никаквих података. Једно друго могуће решење дао је професор А. Дероко.²

И кула на западној страни у своме завршетку претрпела је велике измене. И о томе завршетку нисмо имали никакве податке. Пројекат по

¹ М. Васић: Жича и Лазарица, 41.

² М. Васић: *op. cit.* сл. 29 на стр. 44.

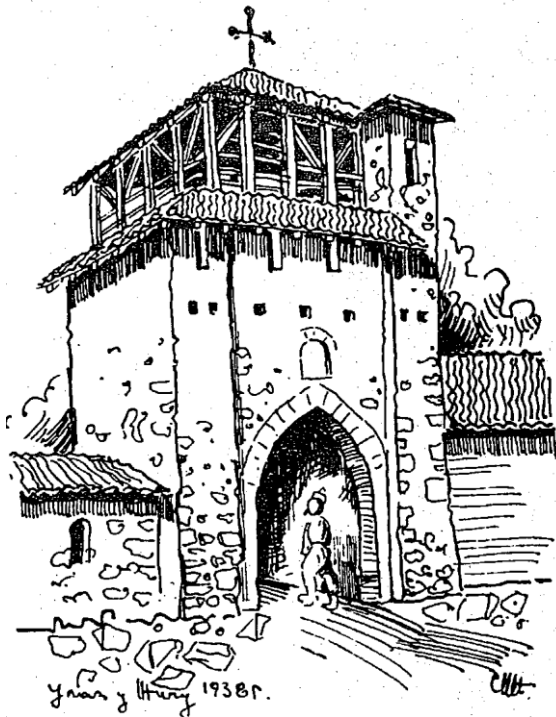
коме је изведена рестаурација опет је креација рестауратора. Изнад куле дато је мало кубе, а венац је урађен у стилу у коме је израђен и венац главног кубета, само са упрошћеним профилима. Овај завршетак има и четири камене розете које су обрађене у стилу розета моравске школе. Такве две розете стављене су и на западну страну спољне приправе у округле отворе зида. У том стилу био је урађен и постављен још и портал на јужној страни, као и два полукружна прозора на новом кубету спољне приправе — на јужној и северној страни.

На кули, односно уз њену источну страну, на некадањим остацима степенишног зида, озидан је зид од опеке, па је тако кула добила свој потпун облик заједно са степеништем.

Сви ново рестаурисани луци и сводови на спољној припрати и звонику нису зидани у камену како је то свакако некад било, већ су изливени у бетону. Очигледно да је овакав избор урађен из тога разлога што се хтело да се нова рестаурација одвоји за увек од оригиналних делова и да се гради савременим материјалом. Данас, код великих рестаураторских радова у свету, овај принцип је такође примењен али он не може да буде доследно спроведен. Тако у Француској скоро све кровне конструкције порушених катедрала раде се од армирано-бетонских рамова, али сводови, који су испроваљивани или потпуно уништени бомбама, рестауришу се у стилу са материјалом и техником грађења старих сводова. Ово је и оправдано, јер је камен сводова свуда видљив

Сл. 4. — Изглед Жиче после завршених конзерваторских радова године 1955

Сл. 5. — Улазна кула са дрвеном конструкцијом која је скинута после 1938 године

и не малтерише се, Само зато што је унапред било предвиђено да Жича буде малтерисана, било је могуће употребити овај материјал за рестаурацију.

Касније око западног улаза израђен је један велики камени портал који заузима читаву ширину куле, а исто тако и око улаза из спољне приправе у наос постављен је један мермерни портал са два стуба и једним мозаиком у тимпанону. После низа стручно изведених радова на Жичи штета је што су ова два портала постављена.

Унутрашње површине цркве св. Спаса са којих су пале фреске само су омалтерисане и обојене сивом бојом. У спољној припрати на свим површинама дат је нов живопис.

После ове рестаурације у раздобљу од 1930—1940 год. амбијент манастира Жиче се сасвим мења. У западном делу дворишта лево и десно од улазне куле и са јужне стране цркве св. Спаса зидају се нови

објекти. Подигнути су на југо-западној страни десно од улаза приземна трpezарија и уз њу једна мала звонара; са јужне стране цркве св. Спаса подигнута је мала једнокуполна црква св. Саве; лево од улаза у северо-западном углу сазидан је велики епископски конак са приземљем и спратом на јужној страни, односно два спрата на северној страни.¹ Нешто даље подигнута је још једна зграда за штампарију, а до ње се налазио Карађорђевићев конак. Затим је саграђен један мали камени трем на стубовима и засведен. Он је на источној страни цркве св. Спаса. Изнад западне улазне куле скинута је дрвена кровна конструкција и озидана је једна капела. (сл. 3 и 5). Над источним улазом такође је озидана једна капела и до улаза је почета да се зида велика звонара, од које су до рата 1941 год. били озидани само темељи и приземље. Све ове зграде налазиле су се по ивици дворишта и затварале га, а делови који нису били затворени, заграђени су потпорним каменим оградним зидовима, јер је терен око Жиче са мањим стрминама. Изван овога круга на источној страни налазило се економско двориште, које је било ограђено каменим зидом високим око 3,0 м. Уз њега су биле прислоњене економске зграде.

Сви ови нови објекти, као и новоградње на старим, дали су Жичи потпуно нови изглед. Са њима је Жича нарочито на западној страни, односно црква св. Спаса, била доста притешњена, тако да се није одмах после улаза могла сва сагледати. Она, додуше, никада није ни имала много ваздуха око себе, јер је била свакако и у Средњем веку пригушена зградама. О томе нарочито сведочи ве-

¹ Пројекте је дао професор А. Дероко.

лика близина улазне куле до куле на западној страни цркве. Треба погледати само Манасију, Маглич, или Мали Град у Смедереву, и видети колико су ти амбијенти били угушени многим објектима. У њима скоро није ни било сунца.

Но, Жича није остала ни оваква. Рат 1941—1945 године оставио је и на њој своје трагове. Већ прве ратне године у борбама које су вођене око ње, црква св. Спаса добила је пун погодак једне бомбе у северни параклис крај припрате. Источни део параклиса и кубета био је потпуно порушен, а северни зид западног травеја са пиластрима на северозападном углу под куполом до висине од око 5,0 м. Порушен је био и свод између северног певничког простора и северног параклиса. Сав малтер са северне стране је опао и споља и изнутра. Фреске из прве четвртине XIII века, које су се налазиле на унутрашњим површинама погођених зидова уништене су. Кровови, врата, прозори били су оштећени, а делом и уништени. Осим оштећења на цркви св. Спаса изгорели су и дрвени конструктивни делови као и столарија трпезарије, конака, штампарије и Карађорђевог конака. Ове две последње зграде биле су делом и порушене. Порушене су биле и зграде у економском дворишту.¹

У току рата привремено је извршена рестаурација порушеног дела северног кубета и кубичног постоља, оштећених сводова и пиластера. Изнад малог кубета изливена је бетонска калота, која је остала непокривена. Сви други објекти остали су и даље у рушевинама или тешко оштећени. Осим рушевина на северној страни, уместо некадањег подрума, где је

била смештена штампарија, остала је велика рупа дубине око 3,0 м., а дужине од Карађорђевог па све до епископског конака. Велики потпорни зид на источној страни висок 3,0 м. порушио се на дужини од око 20,0 м. Сводови трема нове трпезарије били су проваљени, све зграде без кровова и таваница, а кровни покривач цркве св. Спаса сав исперутан од парчади граната.

У таквом стању дочекала је Жича ослобођење 1944 године. Она је била једна карика више у дугом ланцу рушевина које је непријатељ истеран из наше земље оставио за собом.

Нови погледи на старање о историским споменицима, као и њихов потпуно нов и одређен законски положај у новој држави, одређивали су основну линију којом треба ићи у њиховој заштити. Но и поред те основне линије било је потребно разматрати појединачно стање сваког споменика и решавати његове проблеме на новим и савременим принципима рестаураторске науке. Ограничене материјалне могућности дозвољавале су да се најпре приступи само најхитнијим заштитним радовима тамо где је стање било најтеже. Наша брига је најпре била указана само историским споменицима и то према њиховој важности, а мање важним зградама или новим објектима који су се налазили у њиховој околини, није се могла указати. Зато у тим првим заштитним радовима видимо и Жичу. У лето 1947 год. Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије затворио је разваљене прозоре, поставио врата да не би стока улазила у цркву, поправио кровни покривач и очистио од барутног праха живопис.² До

¹ Ђ. Бошковић: Стање средњевековних споменика у југозападној Србији, Космету и северо-источном делу Црне Горе, Музеји 1, Београд 1948, 103.

² Бранислав Вуловић: Радови на заштити манастира Жиче, Ариља, Бање, Милешеве, Патријаршије, Дечана и Грачанице, Музеји 1, Београд, 1948, 115.

Сл. 6. — Данашњи изглед цркве св. Петра и Павла

Сл. 7. — Црква св. Петра и Павла пре скидања малтера

1953 год. Жича остаје са свима објектима у истом стању. Тек 1952 год. узет је у решавање њен проблем, а 1953 год. почели су и радови.

Посматрајући читав проблем Жиче у светлости свих ових момената Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије донео је једно средње решење, ко је може трпети озбиљне примедбе. Укратко речено, стало се на гледиште да се поправи црква св. Спаса према рестаурацији која је извршена 1928 год., да се сви нови објекти који су мање оштећени и који се могу искористити поправе и корисно употребе, а да се они, који су доста порушени и чија би оправка тражила велике инвестиције, поруше, сав простор раскрчи од рушевина, велика рупа на северној страни (око 1300м³ запремине) попуни и двориште на томе делу нивелише. Овакво решење је уствари санкционисало рестаураторске радове из 1928 год. Оно је отишло у нечему и даље: оставило је чак и онај нови завршетак над улазном кулом, и уклонило остатке зидова Карађорђевог конака, који је имао права на рестаурацију, ако не по својој архи-

тектуре а оно по своме историском значају, али би то био објекат реконструисан у целини.

Радови на уређењу Жиче од последица задобијених у последњем рату започети су 1953 год. јуна месеца.¹ Кубе и део северног параклиса били су поново порушени и президани, јер је рестаурација из времена окупације била рђаво изведена (нови зидани делови тада нису били повезани са старим и услед слегања материјала и влажења, настале су нове пукотине). Испод тамбура кубета изливен је армирано-бетонски прстен, ради правилног слегања односно да не би дошло до новог пуцања зидова. Са цркве, спољне припрате и звоника скинут је сав стари малтер и споља и изнутра и све површине су поново омалтерисане: споља у два слоја, од којих је први до зида обичан продужни малтер, а други финији продужни обојен црвено; унутра је продужним малтером омалтерисано такође све где нема фресака и испрскано драп бојом. Нове фреске из спољне припрате, из периода између Првог и

¹ Радове је изводило предузеће „Каблар“ из Краљева.

Другог светског рата, биле су потпуно упропашћене услед влаге и побелеле од шалитре. Оне су због тога скинуте, односно обијене, и површине уједначено омалтерисане. Извршене су још поправке на крововима, стављене таванице у кули и дрвена степеништа.

Озбиљан и прилично обиман посао је изведен на преосталим фрескама.¹ Редак је код нас живопис да је у тако рђавом стању, као што је случај са жичким живописом. Читаве његове површине су одвојене од зидова и држе се само компактношћу свога малтера. Међутим, код неких делова малтер је био у толикој мери труо и ровит, да се под слабиим притиском прста повијао (случај анђела на југо-западном пиластру под пандантифом или на северо-источном пиластру у олтарском простору). Овај живопис је већ и раније био привремено обезбеђиваи, али је он у таквом стању, да се ту не може много помоћи са краткотрајним местимичним интервенцијама.² Овога пута, да би се спречило продирање влаге

¹ Фиксирање фресака је извршио стручњак Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије Херман Фрања, а технички надзор над свим радовима имао је архитекта С. М. Ненадовић.

² Обезбеђења су вршили сликари С. Страла, М. Лађевић, Ј. Кратина 1947 и 1949 год.

и западање шута позади одвојених фресака за време прања зидова и малтерисања површина са којих су фреске већ раније пале, свуда по ободу за 10—15 см. испод фресака и исто толико изван израђена је трака кречног малтера, приближног састава као и фреско малтер. Са њоме су фреске донекле причвршћене за зид. На неким угроженим местима извршено је где-где и пунктирање, а на некима, као што је наведени случај фресака са пиластера, њихови поједини делови били су потпуно скинути и после ојачања враћени на зид. Рад на учвршћењу фресака не треба сматрати окончаним. Најбоље би било изводити га једновремено са грађевинским радовима, кад је то могућно, јер су касније интервенције скопчане са многим тешкоћама и оштећењима на изведеним радовима.

У 1953 год. у Жичи су рашчишћене све рушевине. Остаци Карађорђевог конака су уклоњени, рушевине око њега су раскрчене, порушени остаци зидова зграда уз северни оградни зид, а велика рупа између бив. Карађорђевог и новог конака је попуњена. Двориште је ограђено и са северне стране ниским зидом, као што је било и са јужне.

Арх. С. М. Ненадовић

LES TRAVAUX DE RESTAURATION A ŽIČA AU COURS DES CENT DERNIERES ANNEES

Dans cet article, l'auteur fait d'abord un bref exposé historique de l'état du monastère de Žiča au cours des XIXe et XXe siècles. Selon une relation, le monastère était en ruines en 1822. En 1856, l'église du monastère a été réparée, mais son cloître et sa tour sont restés en ruines. Les grands travaux de restauration portant sur toute l'église n'ont été entrepris qu'en 1928, mais, par la suite, on a élevé autour de celle-ci un certain nombre de grands bâtiments. Au cours de la Seconde Guerre Mondiale, le monastère a été bom-

bardé et une partie de l'église a été endommagée, tandis que tous les autres bâtiments étaient incendiés et détruits en partie. En 1953 et en 1954, on a à nouveau entrepris des travaux de restauration à l'église, en tenant compte des travaux effectués en 1928. Les fresques, recouvertes de poussière à la suite des explosions, ont été nettoyées et les parties gondolées renforcées. Les alentours ont été dégagés des éboulis, la cour a été entourée d'un mur et nivelée.